ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

शक्तिविषये मीमांसकमतोपस्थापनम्

डॉ. अजयकुमारकरः

अतिथ्यध्यापकः, नरेन्द्रनाथसंस्कृतमहाविद्यालयः

प्रियवागः, बालेश्वरम्

न्यायवैशेषिकतन्त्रे द्रव्यादिभेदेन सप्त पदार्थाः सन्ति। यद्यपि एते द्रव्यादिपदार्थाः वैशेषिकशास्त्रे प्रसिद्धाः सन्ति, तथापि तेषु पदार्थेषु नैयायिकानां वैमत्यं नास्ति। अत एव अस्मिन् शास्त्रे सप्तपदार्थाः प्रसिद्धाः।

प्रशस्तपादाचार्येणापि उक्तम्- "एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः"[1] उपमानचिन्तामणौ शक्तिसादृश्यादीनां पदार्थानां पदार्थान्तरत्वं मीमांसकाभिमतम् इति मणिकारैः। मीमांसकप्रस्थानेऽपि प्रभाकरमते शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वम् आलङ्कारिकमते च सादृश्यस्य अतिरिक्तपदार्थत्वम्। एतेन ज्ञायते प्रभाकरमीमांसकमते शक्तेः पदार्थान्तरत्वम्। शक्तेः पदार्थान्तरत्वस्वीकारे इयम् एव युक्तिः प्राप्यते। बीजात् अङ्कुरस्योत्पत्तिः वह्नौ च दाहस्य उत्पत्तिः, बीजाभावे नाङ्कुरस्योत्पत्तिर्वह्न्यभावे च न दाहस्योत्पत्तिः इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां बीजस्य अङ्कुरं प्रति वह्नेः च दाहं प्रति कारणत्वं सिद्ध्यति। परन्तु यदि बीजस्यैव अङ्कुरस्य कारणत्वं स्यात् अथवा दाहं प्रति वह्नेरेव कारणत्वं स्वीक्रियेत तदा मुषिकाघ्रातबीजे बीजत्वस्य सद्भावात् तस्मात् एव कथं न अङ्कुरस्य उत्पत्तिः। एवञ्च मणिमन्त्रौषधीप्रयोगवशात् प्रज्वलितवह्नेः सत्वात् कथं न दाहोत्पत्तिः। एतेन ज्ञायते बीजे बीजत्वं वा भवतु वह्नौ वह्नित्वं वा भवतु तदतिरिक्तः कोऽपि धर्मः भवेत् येन कारणेन बीजात् अङ्कुरस्य वह्नेश्च दाहस्य उत्पत्तिः। यस्य धर्मस्य उपस्थितौ कार्यस्य उत्पत्तिः तादृशधर्मः शक्तिपदवाच्यः इति मीमांसकानां मतविशेषः। तादृशशक्तिसद्भावे अर्थापत्तिरेव प्रमाणं भवति। अर्थापत्त्या च शक्तेः पदार्थान्तरत्वं सिद्ध्यति अर्थात् भिन्नप्रकारेण उपपत्तेरभावात् येन कारणेन च उपपत्तिः तादृशकारणकल्पना एव अर्थापत्तिः अत्र श्लोकवार्तिककारैः तन्त्रवार्तिककारैश्च तदसत्त्वे तदभावे प्रमाणं प्रदर्शयति। तथा च उक्तम् -

"तेनार्थापत्तिपूर्वत्वमत्र यत्र च कारणे।
कार्यादर्शनतश्शक्तेरस्तित्वं सम्प्रतीयते॥
कार्यस्य ननु लिङ्गत्वं न सम्बन्धानपेक्षणात्।
दृष्टा सम्बन्धिता चैषा शक्तिर्गम्येत नान्यथा॥"[2]
"शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यद्गतैवोपयुज्यते।
तद्गतैर्वाभ्युपेयतया स्वाश्रयान्याश्रयापि वा॥"[3]

[1] प्र. भाष्यम्, पृ. ५

[2] श्लोकवार्तिक अर्थापत्तिपरिच्छेदः, पृ. ४७-४८

[3] तन्त्रवार्तिक, पृ. ३९८, शास्त्रदीपिका, पृ- ८०

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

मीमांसकानां मते शक्तेः पदार्थान्तरत्वस्वीकारे इयम् एव युक्तिः विद्यते- वह्नौ दाहानुकूला शक्तिः अस्ति, परन्तु चन्द्रकान्तमणिविशिष्टेन वह्निना दाहो न जन्यते अर्थात् चन्द्रकान्तमणिसमवहितायां वह्नौ दाहानुकूलशक्तिः नश्यति चन्द्रकान्तमण्यभावे सति उत्तेजकसूर्यकान्तमणेः समवधाने सति च दाहो भवति इति मणिसमवधाने शक्तेः नाशः इति शक्तेः अतिरिक्तपदार्थत्वम् इति प्रभाकराः वदन्ति। सा च शक्तिः सहजाशक्ति-आधेयशक्ति-पदशक्तिभेदात् त्रिविधा भवति। सहजाशक्ति च वयादिनिष्ठा, आधेयशक्तिः च प्रोक्षणादिजन्या ब्रीह्यादिनिष्ठा पदशक्तिश्च तत्तदार्थनिरूपिता तत्तत्पदनिष्ठा च भवति इति। ताः सर्वाः शक्तयः अतिरिक्ताः भवन्ति इति प्रभाकरसिद्धान्तं मनसि निधाय शक्तिवादस्य उपरि चर्चा प्रारभ्यते शक्तिवादप्रकरणे शशधराचार्यैः तत्र आदौ विप्रतिपत्तयः प्रदर्श्यन्ते तथाहि -

“तत्र विप्रतिपत्तिः। अयं वह्निर्दाहानुकूलातीन्द्रियाद्विष्ठधर्मसमवायी न वा। अनुकूलत्वं च कार्याभावनियताभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकोभयसाधारणम्। अतीन्द्रियत्वं च साक्षात्कारत्वनियामकप्रत्यासत्त्या-सत्त्यनाश्रयत्वम्। यद्वा वह्निनिष्ठदाह-कारणत्वमतीन्द्रियधर्मावच्छेद्यं न वा।”[4]

तत्र ते परेषां मतम् उपस्थापयन्ति वह्निसंयुक्ते सति अर्थात् यादृशकारणसद्भावे हस्तादेः दाहः भवति, सति प्रतिबन्धके तादृशसामग्रीसद्भावेऽपि दाहो न जायते यतो हि प्रतिबन्धकत्वं कार्यस्य विघटकत्वम् एव भवति। प्रतिबन्धकसद्भावे च कार्यस्य अनुत्पत्तिः तद्भावे च कार्यस्य उत्पत्तिः भवति इति प्रतिबन्धकस्य मण्यादेरन्यथानुपपत्त्या अतीन्द्रियभूतायाः मणिनिष्ठशक्तेः प्रतिबन्धकत्वं मण्यभावनिष्ठशक्तेश्च कारणत्वं कल्प्यते। सा च शक्तिः अर्थापत्त्या एव सिद्ध्यति।

तथाहि “तस्मादतीन्द्रियकिञ्चिद्दाहा-नुकूलविघटकत्वं प्रतिबन्धकत्वं मण्यादेरन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनीयमित्य-र्थापत्तिरेव शक्तौ प्रमाणम्।”[5]

उपर्युक्तदृष्टान्तेन अर्थापत्त्या शक्तेः पदार्थान्तरत्वं मीमांसकैः यत् स्वीकृतं तन्न युक्तं यतो हि कारणताकुक्षौ प्रतिबन्धकाभावस्याऽपि कारणतास्वीकारात् चन्द्रकान्तमणेः प्रतिबन्धकत्वं चन्द्रकान्तमण्यभावस्य च कारणत्वं कल्प्यते। अत एव प्रतिबन्धकाभावत्वेन इव कार्यकारणभावनिर्वाहे शक्तेः पदार्थान्तरत्व-कल्पना नैव युक्ता। तदुपरि पुनः मीमांसकाः वदन्ति अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गात् प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नाङ्गीकार्यम्। एतत् सर्वं मनसि निधाय शशधराचार्यः वदति -

“न प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वम्। अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। प्रतिबन्धकत्वं हि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तच्च कारणत्वग्रहाधीनग्रहं, कारणत्वं च तद्ग्रहाधीनग्रहमिति। नापि मण्याद्यभावत्वेन। मणिसमवधानेऽपि तदन्योन्याभावमादाय

4 न्या. सि. दी., पृ. १८

5 न्या. सि. दी., पृ. १८

दाहप्रसङ्गात्। नापि मणिप्रागभावत्वेन। उत्पन्नविनष्टे मणौ दाहानुत्पादप्रसङ्गात्।"[6]

"नापि मणिप्रध्वंसत्वेन। अनुत्पन्ने मणौ दाहानुत्पादप्रसङ्गात्। नापि मण्यत्यन्ताभावत्वेन उत्पन्नविनष्टे मणावत्यन्ताभावस्य तदाभावात्। नापि मण्यादिसंसर्गाभावत्वेन। अन्योन्याभावातिरिक्तस्य संसर्गाभावस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्।"[7]

तत्र इदम् अपि ध्यातव्यं यत्र चन्द्रकान्तमणेः समवधानं विद्यते तत्र उत्तेजकसद्भावे कथं दाहः? दाहस्तु तत्र भवति एव। स किं प्रतिबन्धकप्रागभावात् प्रतिबन्धकध्वंसात् प्रतिबन्धकात्यन्ताभावाद् वा जायते इति पक्षत्रयम् उपस्थाप्य तस्य निराकरणम् अपि शक्तिवादप्रकरणे शशधराचार्यैः कृतम्।

किञ्च, मण्यादिसमवधानदशायाम् उत्तेजकसद्भावे यो दाहो जायते स किं प्रतिबन्धकप्रागभावाद् उत प्रतिबन्धकध्वंसात् तदत्यन्ताभावाद्वा। न तावदाद्यः, असिद्धेः। प्रागभावस्य कार्यैकोन्नेयत्वात्। न द्वितीयः। उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात्। ध्वंसस्य विद्यमानत्वात्। अत एव न तृतीयः। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वादुत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात्। किञ्च, न मण्यादिसंसर्गाभावत्वेन कारणत्वं, तथा च तत्समवधानेऽपि यत् किञ्चिन्मणिसंसर्गाभावमादाय दाहप्रसङ्गात्। न हीतरसमवहितदण्डसमवधाने दण्डान्तरविलम्बे कार्यविलम्बो दृश्यते।"[8]

वस्तुतः विशिष्टाभावस्य कारणत्वं कल्प्यते यत्र च उत्तेजकस्य सूर्यकान्तमणेः सद्भावत्वं प्रतिबन्धकस्य चन्द्रकान्तमणेश्च यत्र सद्भावत्वं तत्र विशिष्टाभावमादाय कारणत्वं कल्प्यते। यतः उत्तेजकाभावमणेः कार्यविघटकत्वं तदभावस्य च कारणत्वस्वीकारात् यत्र च उभयोः सत्त्वं तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वात् प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वस्य कारणत्वकल्पनं युक्तं, तेन कार्यनिर्वाहे शक्तेः अतिरिक्तकल्पनाया अन्याय्यत्वम्, अतः एव शक्तेः पदार्थान्तरत्वं नैवाङ्गीकार्यम् एतत् सर्वं मनसि निधाय उदाहरणान्तरेण शक्तेः पदार्थान्तरत्वं निराकरोति शशधराचार्यैः -

"पिपासोपशमनसमर्थजलमित्यादौ सहाकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमेवानुमेयं तथाचैतदनुरोधेनापि न शक्तिसिद्धिः। ननु दीपस्य बीजोपरिनयनम् अङ्कुरप्रतिबन्धकम्, अन्यथा तदनन्तरम् अङ्कुरोत्पादप्रसङ्गात् तस्मादगत्याङ्कुरोत्पादकानुकूलं बीजनिष्ठं किञ्चिदतीन्द्रियं दीपोपरिनयनस्य विनाश्यमवश्यं स्वीकरणीयमिति। मैवम्। दीपोपरि सम्बन्धात्यन्ताभावास्यानादितत्संसर्गाभावस्य वा कारणत्वात्। न चानुमानात् शक्तिसिद्धिः। प्रथमानुमानेऽचाक्षुषद्रव्यत्वस्योपाधेः सत्त्वात्। द्वितीयानुमाने प्रत्यक्षगुणान्यत्वस्य संयोगेतरत्वस्य वोपाधेः सत्त्वात्। एकवृत्त्या साध्यविशेषणे द्रव्यत्वस्यैवोपाधेः सत्त्वात् तृतीयानुमाने

6 न्या. सि. दी., पृ. १८

7 न्या. सि. दी., पृ. १७

8 न्या. सि. दी., पृ.- १९

स्थितिस्थापकेन सिद्धसाधनात्, "अचाक्षुष-द्रव्यत्वस्य चोपाधेस्तथैव सत्त्वात्। सर्वेषामप्रयोजकत्वाच्चेति॥"[9]

अनेन रूपेण वह्नौ या दाहानुकूला सहजाशक्तिः विद्यते तस्याः शक्तेः पदार्थान्तरत्वमपि अपास्तम्।

सहायकग्रन्थसूची

- उदयनाचार्यः, किरणावली, द्विवेदी, विन्ध्येश्वरीप्रसादः (सम्पा.), चौखम्बा संस्कृत सीरीज सं. 9, वाराणसी, 1897
- रक्षितः, शान्तः, तत्त्वसंग्रहः, शास्त्री, द्वारिकादासः (सम्पा.), बौद्धभारती, वाराणसी, 1968
- भट्टाचार्यः, जगदीशः, तर्कामृतम्, मिश्रः, रामचन्द्रः (सम्पा.), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1973
- भास्करः, लौगाक्षिः, तर्ककौमुदी, पनसीकरः, वी. एल. एस. (सम्पा.), निर्णयसागर प्रेस, बम्बई, 1928
- मिश्रः, केशवः, तर्कभाषा, शुक्लः, बदरीनाथः (सम्पा.), मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 1968
- अन्नंभट्टः, तर्कसंग्रहः, बोडासः, अथल्ये (सम्पा.), बाम्बे संस्कृत सीरीज, सं. 55, भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पूना, 1968
- उदयनाचार्यः, न्यायकुसुमाञ्जलि, गोस्वामी, महाप्रभुलालः (सम्पा.), मिथिला विद्यापीठ ग्रन्थमाला सं. 28, 1972
- वात्स्यायनः, न्यायभाष्यम्, मिश्रः, नारायणः (सम्पा.), काशी संस्कृत ग्रन्थमाला, 48, वाराणसी, 1970
- उद्योतकराचार्यः, न्यायवार्त्तिकम्, द्विवेदी, विन्ध्येश्वरीप्रसादः (सम्पा.), बिब्लोथिका इण्डिका, कलकत्ता, 1887
- विश्वनाथः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः (सम्पा.), काशी संस्कृत ग्रन्थमाला, सं. 212, वाराणसी, 1972
- प्रशस्तपादः, प्रशस्तपादभाष्यम्, मिश्रः, नारायणः (सम्पा.), काशी संस्कृत (पदार्थधर्मसंग्रहः) ग्रन्थमाला सं. 173, वाराणसी, 1966
- उपाध्यायः, बलदेवः, भारतीय दर्शन, चौखम्भा सं. सं. दिल्ली, 1977

9 न्या. सि. दी., पृ. २२